

"עלי היו כולנה" - בראשית מ"ב, לו (1)

הרב חנן שלזינגר

"ויגנוב יעקב את לב לבן הארמי על בלי הגיד לו כי בורח הוא. ויברח הוא וכל אשר לו...ויגוד ללבן...ויקח את אחיו עמו וירדף אחריו...וידבק אותו" (בראשית ל"א, כ-כג).

בשלב זה מתפתח דין ודברים קשה בין יעקב ללבן, עד שבשיאו מתרעם לבן ואומר: "ועתה הלוך הלכת כי נכסוף נכספת לבית אביך - למה גנבת את אלהי?" יעקב מצדו כמובן מתכחש לעצם דבר הגניבה, ותוך שהוא נפגע עד עומק נשמתו- פולט קללה נמרצת: "עם אשר תמצא את אלהיך - לא יחיה!" ומוסיף בכעס שאינו ניתן להסתרה "נגד אחינו - הכר לך מה עמדי וקח לך"!

יודע הקורא מה שיעקב אבינו אינו יודע, שאלהי לבן נמצאים עם רחל, שהרי כבר נאמר "ותגנב רחל את התרפים אשר לאביה". וישנו דבר נוסף שהוא שקוף לכל מי שמתבונן בסיפור - שיעקב אבינו אינו יודע מאומה על מעשה זה של רחל, שכן לו היה מודע לגנבתה לא היה נשבע ומכריז כי "עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה". על כן יש מקום לקרוא בין השיטין ולהניח שכאשר הפסוק אומר - בהמשך לשבועתו של יעקב - כי "לא ידע כי רחל גנבתם" - יש כאן יותר מאשר נאמר במפורש במילים. כוונת הדברים היא לכאורה לקשור קשר ברור בין השבועה לבין העובדה ש"רחל גנבתם". הרי אומר, הקורא הזהיר מבין שבועתו של יעקב אבינו עלולה לחול על אשתו האהובה, ועל כן חשש כבד מקנן בלבו באשר לגורל חייה של רחל אמנו. ואנחנו צריכים רק להסיט את מבטנו מהטכסט המקראי ולכוון אותו אל עבר דברי רש"י (לפסוק לב) על מנת לראות את החשש הזה מבוטא מפורשות: "ומאותה קללה מתה רחל בדרך".

לאי-הידיעה של יעקב "כי רחל גנבתם" יש מקבילה באי-ידיעתה של רחל. כשם שאין הוא מודע לעובדת גניבת התרפים, כן יתכן מאוד שאין היא יודעת דבר אודות השבועה. הרי משתמע כי רחל אמרה אל אביה "אל יחר בעיני אדוני כי לא אוכל לקום מפניך כי דרך נשים לי" כאשר לבן בא אל אוהלה. אמנם כתוב שרחל לקחה את התרפים "ותשמם בכר הגמל ותשב עליהם". אבל אין להבין שכל הזמן הזה רחל יושבה על הגמל, אלא הכר הורד מעל הגמל כאשר הגיעו למקום חנייתם והושם באוהל, ושם יושבת רחל עליו. מאידך מסתבר שיעקב נשבע את שבועתו במקום שבו פגש בלבן, בכניסה למחנה. משם עבר לבן בחיפושו אחר התרפים, דרך אוהל יעקב ולאה - ואולי גם באוהל שתי האמהות - לפני שהגיע לאוהל רחל. משמעות הדברים היא, שסביר שרחל בכלל לא שמעה את שבועתו של בעלה, שכן היא יושבה בתוך אוהלה מרחק מה מהנקודה שבה עמדו שני הגברים והטיחו דברים זה בזה!

ובכן יעקב אינו מעלה על לבו "שרחל גנתבם", ורחל אינה יודעת כלל על השבועה כי "עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה". רק אנו הקוראים יודעים - יודעים ונחרדים מה יהיה!

לפני שנמשיך, יש צורך לשים לב לשני ביטויי מפתח שיהיו מאוד משמעותיים בהמשך. הראשון הוא "הכר לך" (פסוק לב), והאחר הוא "תרפים". בקשר ל"הכר לך" כדאי לקחת בחשבון את שורש המילה "הכר", שהוא כמובן "נ.כ.ר.", ואילו בנוגע ל"תרפים" ראוי לגלגל אותו על הלשון מספר פעמים. שתי המילים מבשרות רעות...

לאחר פגישת יעקב ולבן, מספרת התורה - בתחילת פרשת וישלח - על מפגש יעקב ועשיו, ולאחר מכן יעקב מגיע לשכם ואנו קוראים על פרשת דינה. בהמשך מספרת התורה:

"ויאמר אלקים אל יעקב קום עלה בית-אל ושב שם ועשה שם מזבח לא-ל הנראה אליך בברוך מפני עשו אחיך, ויאמר יעקב אל ביתו ואל כל אשר עמו הסירו את אלהי הנכר אשר בתוכם והטהרו והחליפו שמלותיכם ונקומה ונעלה בית-אל ואעשה שם מזבח לא-ל העונה אותו ביום צרתי ויהי עמדי בדרך אשר הלכתי. ויתנו אל יעקב את כל אלהי הנכר אשר בידם ואת הנזמים אשר באזניהם ויטמן אותם יעקב תחת האלה אשר עם שכם" (פרק ל"ה, א-ד).

אנשי בית יעקב ודאי ליקטו אלהי נכר רבים בבית שכם (2), ויתכן גם שהוציאו איתם פסילים שונים בעוזבם את פדן ארם. ברם ניתן לפרש שהביטוי "כל אלהי הנכר" בא במיוחד לרבות את התרפים שרחל לקחה מבית לבן. ואמנם פרשינו לא עמדו על כך - למיטב ידיעתי - אבל הדברים מפורשים בספר היובלות (3) ובדברי יוספוס (4).

ואם כך הוא הדבר, או אז הפסוקים מגלים-מסתירים מעמד קורע לב. מה עבר על אבינו יעקב באותו רגע שהגיע תורה של רחל, וניגשה אליו ומסרה לו את התרפים?...לרגע קט לבו חדל מלפעום. חשכו עיניו, עולמו חרב עליו. באותו רגע הוא ידע שלבן צדק. אכן אלהי לבן נגנבו ונמצאו בבית יעקב. אבל יתירה מזאת וחשוב מכל - ידע יעקב "כי רחל גנבתם". באותו רגע נזכר יעקב בשבועתו החפזה - איך הוא מצטער עליה, אך לדאבונו כבר מאוחר מדי - "עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה". עכשיו יודע יעקב מה שכבר ידע הקורא מזמן - שרחל גנבה את התרפים אשר לאביה, וחושש אותו חשש וחרד אותה חרדה שחלחלו בקורא זה זמן רב.

אמת, נכון הדבר, מחשבותיו של יעקב אבינו אינן מפורשות בכתוב. רק הקדוש ברוך בוחן כליות ולב, ואילו אנו יכולים רק לנחש. ואף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר יש, בביטוי אלהי ה' נ' כ' ר' (ל"ה), (ב). הרי לפנינו השורש שראינו לעיל. מיד לאחר שבועתו, הוסיף יעקב "ה' כ' ר' לך מה עמד". אכן, כאשר כל אלהי הנכר מובאים אל יעקב הוא מ' כ' ר', אבל עכשיו לא יועיל לו כלום.

מיד בפסוקים הבאים "ותמת דבורה מינקת רבקה" (בראשית ל"ה, ח). הראשונים מתלבטים קשות מי היא האשה הזאת וכיצד הגיעה לכאן. ויחד עם זאת דבר אחד ברור: מוות מתהלך במחנה! הפסוק הזה משדר אורה של קדרות ועצב, ואין לנו אלא לקשר את זאת לחרדה של יעקב - ושלנו הקוראים - בהיודע לו דבר גניבת התרפים ע"י רחל. סימן היא לו - ולנו - שאחריתה של שבועתו היא מיתה, מיתתו של מי שנמצאו התרפים עמו, מיתתה של רחל.

ואמנם אנחנו לא צריכים לחכות במתח זמן רב. הפסוקים הבאים מתארים את מיתתה של רחל אמנו. הקורא יודע, ויעקב אבינו יודע, שהוא המית את אשתו האהובה ע"י שבועתו הארורה:

"ויסעו מבית-אל ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה ותלד רחל ותקש בלידתה. ויהי בהקשותה בלדתה ותאמר לה המילדת אל תיראי כי גם זה לך בן. ויהי בצאת נפשה כי מתה ותקרא שמו בן-אוני ואביו קרא לו בנימין. ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה הוא בית לחם" (בראשית ל"ה, טז-ט).

ונראים הדברים שרמז לאשמתו של אבינו יעקב במיתתה של רחל - או לפחות רמז לכך שיעקב רואה את עצמו כאשם במיתתה - נמצא בשם בנימין. שכן משונה הוא מאד שיעקב אינו יכול לכבד את רצונה האחרון של אשתו בת-עינו לקרוא לילד בן-אוני. למה כל כך חשוב לו להפר את עצתה ולקרוא לילד דווקא בנימין? אלא שרחל ביקשה לקרוא לו בן-אוני בבחינת "את חטאי אני מזכיר היום": "אוני" מלשון און/עוון (א' וע' מתחלפות). לדעתה בחטאה היא מתה, ושם בנה הוא מעין וידוי. ואילו יעקב רואה את עצמו חייב לעשות מעשה להוציא מידי מחשבה זו. לא! הוא מטעים, בלא און בכפה רחל נפטרה מן העולם, ודווקא כתוצאה מחטאתי היא מיתה. בנימין מלשון "נשבע ה' בימינו" (ישעיהו ס"ב, ח). בשם הזה מזכיר יעקב את שבועתו הארורה. ברי לו שהילד הנולד בלידה שבה מתה רחל אינו "בן-אוני" אלא "בנימין", בן שבועתי. אין הכרח לומר כי פירוש הסמליות של השם בנימין היה לנחלת כלל המשפחה, ויותר נראה שהוא נשאר קבור בסתר לבו של אבינו יעקב, אבל בין כך ובין כך, אין ספק שכל אימת שהעלה על דל שפתיו את שם בנו, נזכר יעקב במעורבותו הישירה בפטירתה של רחל (5).

הפרשיה הבאה המתייחסת לדברי ימי משפחת יעקב פותחת "וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען" (בראשית ל"ז, א). וכמעט מיד מתחילים להסתובב הגלגלים המביאים למכירתו של יוסף, עד שהתורה מספרת:

"ויקחו [אחי יוסף] את כתונת יוסף וישחטו שער עזים ויטבלו את הכתונת בדם. וישלחו את כתונת הפסים ויביאו אל אביהם, ויאמרו: זאת מצאנו, הכר נא - בכתונת בנך הוא אם לא. וכירה, ויאמר כתונת בני, חיה רעה אכלתהו, טרוף טרוף יוסף."

אמנם "טרוף טרוף יוסף" חושב יעקב אבינו. הצליל של השורש הזה "טרף" מוכר לנו: אנו מגלגלים "טרוף טרוף" על הלשון כמה פעמים - "טרוף טרוף", "טרוף טרוף", "טרוף טרוף", ויוצא לנו... תרפים! ונראה שאם האסוציאציה הזו עולה בדמיונו, מותר להניח שהיא עלתה גם כן במחשבתו של יעקב. טריפתו של יוסף מחזירה את יעקב שנים אחורה לתרפים - בגלל התרפים יוסף נטרף. הרי נוסח השבועה היה "עם אשר תמצא את אל-היך - לא יחיה ואכן יוסף - כך מהרהר יעקב - נמצא היה עם התרפים. בסה"כ הוא היה אולי בן שנתיים או שלוש בשעת השבועה (6), מוחזק בידי אמו היושבת על התרפים, או שוכב על הכר אשר תחתיו נמצאים התרפים.

ובכן יעקב שומע את עצמו אומר "טרוף טרוף יוסף" ולא יכול אלא להיזכר בתרפים. אבל כבוד יורד עלי, אבל כפול: לא די שיוסף נהרג אלא שהאצבע המאשימה מצביעה דווקא בכיוון של יעקב אבינו עצמו.

ולא זו אף זו. ישנו עוד רמז מילולי המפנה חזרה לפרשת השבועה והוא בביטוי הנוקב "הכר-נא" (שם, פס' לד). כאשר אנו שומעים את בני יעקב שואלים - דורשים "הכר-נא" המחשבה שבה אל דברי יעקב ללבן בהמשך לשבועתו: "הכר לך מה עמדי וקח-לך" (שם, לא-לב). אז יעקב לא ידע, לא הכיר, ואילו עכשיו: "ויכירה".

ועכשיו משמעות שמו של בנימין מתבהרת ליעקב אבינו עוד יותר מאשר בשעת לידתו. אכן - כך ניתן לשחזר שהוא אמר אל לבו - הוא יהיה בן ימין. אם הקללה הארורה רובצת לא רק על רחל אלא גם על יוסף, אזי סופה מי ישורנה. אם על יוסף, אזי יש לחשוש שגם גורלו של בנימין נחרץ לכליה. שכן, סביר שרחל היתה מעוברת עם בנימין בזמן השבועה (7), ועל כן בנימין נמצא היה עם התרפים לא פחות מאשר יוסף.

מכאן מוסברת כמובן התנהגותו הנוירוטית של יעקב כלפי בנימין. הוא שומר אותו קרוב לחיקו, ואינו מוכן להיפרד ממנו. שוב ושוב הוא חוזר על חששו שיקראנו אסון ועל כן אינו מוכן שירד מצרימה עם אחיו, אף כאשר כל גורל המשפחה תלוי בכך (8). וכאשר המציאות מכריחה את יעקב להיפרד מבנימין ולהסכים לכך שירד מצרימה עם האחים להיראות לפני המשנה לפרעה, יעקב אבינו כאילו משוכנע שהסוף מתקרב וימיו של בנימין ספורים. מתוך ייאוש הוא מקבל על עצמו את מר גורלו: "ואני כאשר שכולתי שכלתי" (בראשית מ"ג, יד).

ברם, הערכתו הפסימית של אבינו יעקב לא קלעה למציאות. כפי שהיה בשעת שבועתו, גם כאן הקורא יודע מה שהוא עצמו אינו יודע. יעקב סבור שיוסף מת ושהגורם לכך היא שבועתו, והוא חושש שהשבועה עתידה להמיט אסון גם את בנימין. ולא היא! - "עוד יוסף חי וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים" (שם מ"ה, כו), וגם בנימין ימשיך לחיות עוד שנים רבות. ובכן תפיסתה הקטלנית של השבועה לא התפשטה כפי שהאמין אבינו יעקב בשעתו, אבל היא לא היתה - לפחות לדעת יעקב - חסרת ארס לחלוטין. אמנם עוד יוסף חי, אבל שום דבר לא ישנה את העובדה שרחל כבר איננה בין החיים. את זאת יעקב לא שוכח.

ומכאן לסוף הסיפור, סוף חייו של יעקב אבינו:

"ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר ליוסף הנה אביך חולה ויקח את שני בניו עמו את מנשה ואת אפרים... ויאמר יעקב אל יוסף אל-ש-די נראה אלי בלזו בארץ כנען ויברך אותי. ויאמר אלי הנני מפרך והרביתך ונתתיך לקהל עמים ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחריו אחוזת עולם. ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד בואי אליך מצרימה לי הם אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי. ומולדתך אשר הולדת אחריהם לך יהיו על שם אחיהם יקראו בנחלתם. ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה ואקברה שם בדרך אפרתה היא בית לחם." (בראשית מ"ח:א-ז)

לנאווה האחרון של יעקב שלשה חלקים. בראשונה מוזכרת ומודגשת ברכת אברהם, ההבטחה האלקית לעם ישראל בענין הזרע, דהיינו רבוי מספרי, ובענין ירושת הארץ. אח"כ יעקב נותן לו ליוסף "שכם אחד על אחיך" (בראשית מ"ח:כ"ב); אפרים ומנשה נעשים שבטים עצמאיים, כאילו הם היו בניו ישירים של יעקב אבינו. בסוף, בפסוק האחרון, יעקב מזכיר את מיתתה של רחל וקבורתה בדרך אפרת.

ובכן יש לשאול, למה מכניס יעקב את אפרים ומנשה במקום יוסף, שניים במקומו של האחד? ומהו הקשר בין מיתתה של רחל לבין מה שקדם בנאומו של יעקב?

נראה שיש לתרץ את שתי הקושיות בחדא מכתא. יעקב עושה מיוסף שני שבטים מתוך תחושה שרחל היתה עתידה להוליד בניו נוספים ולא הספיקה, שמגיעים לה השבטים שהיא היתה ודאי מעמידה אילמלא מתה בטרם עת. וזהו בדיוק מה שיעקב מסביר בפסוק האחרון. יוסף הוא מכאן ואילך אפרים ומנשה מ ש ו ם ש רחל "מתה עלי בדרך" בלא עת.

ברם, יש לדברים רובד עמוק יותר, רובד נסתר הנרמז בין השיתין. לא רק שרחל כביכול מקבלת את המגיע לה, אלא שיעקב משיב לה את מה שהיא לקח ממנה, שהרי כאמור, תחושתו הפנימית לאורך כל השנים היתה שהוא בהבל פיו הסב את מיתת אישתו. הרמז ה"ל בוקע ועולה מתוך מילת "עלי".

כך נאמר במדרש לקח טוב על בראשית לא:לב ד"ה לא יחיה: "וכתיב בבואי מפדן מתה עלי רחל - עלי הגרמת קללה". ובכן אומר יעקב אבינו שאחריות גרימת מותה של רחל היא עליו. אותם דברים בלבוש אחר מצאנו במדרש ויקרא רבה לפרשת בחוקותי כ"ז:ב :

"ורבנין אמרין כל מי שהוא נודר ומשהא את נדרו סוף שהוא קובר את אשתו. ממי את למד? - מאבינו יעקב שעל ידי שנדר ושהא את נדרו קבר את אשתו, שנאמר "ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל".

כדברינו כך גם הקו של מדרש זה, שמיתת רחל היא באחריותו של יעקב אבינו, אם כי המדרש ממקד את האשמה במקום אחר. לדעת המדרש הטעות הגורלית שלו היתה בכך שאיחר לשלם את הנדר שנדר בצאתו מארץ ישראל בבורחו מעשו, בניגוד לכיון שפיתחנו כאן שקללתו כאשר לבן השיג אותו בהר הגלעד היא זו שהביאו לפטירתה של אותה צדקת. אך מה שחשוב לעניינינו הוא הראיה שמביא המדרש לפרשנות הגורסת שיעקב אשם במיתת רחל: "ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל". המדרש מפרש "עלי" - בגללי. בגללי מתה רחל בדרך. והרי זה קרוב ביותר לדברי הלקח טוב: "עלי הגרמת קללה".

ואל יהיו הדברים רחוקים בעיניך. כך היא משמעות המילה "על" בכמה מקומות בספר בראשית, ובהקשרים הקרובים בבחינה צורנית להקשרנו, הוה אומר, הקשרים של יחסים בין אדם לאישה. בבראשית י"ב:ז, כאשר שרה נלקחה אל בית פרעה, נאמר "וינגע ה' את פרעה נגעים גדולים ואת ביתו על דבר שרי אשת אברם". הרי "על" יכולה להתפרש כאן "בגלל". והוא הדין כאשר אבימלך מלך גרר שלח ולקח את שרה. אלקים בא אליו בחלום הלילה ואמר לו, בבראשית כג: "הנך מת על האשה אשר לקחת והיא בעולת בעל". שוב, "על" מתפרשת "בגלל". הראיה השלישית היא המוחצת מכולן. בבראשית כ"ו מסופר כי יצחק אבינו הפיץ בקרב הפלשתים את הידיעה כי רבקה היא אחותו, ולא אשתו. התרמית מתגלת לאבימלך מלך פלשתים והוא קורא את יעקב לסדר, ואומר לו (פסוק ט'): "אך הנה אשתך היא ואיך אמרת אחותי היא. ויאמר אליו יצחק כי אמרתי פן אמות עליה". כאן אין ספק ש"עליה" פירושה "בגללה".

נמצאנו למדין שברגעים האחרונים לחייו, יעקב אבינו סוגר מעגל. הוא מודה ומתודה על שגיאתו הגורלית ומנסה לכפר עליה בדרך היחידה שהוא יכול. אמנם לא בפה מלא, ולא באופן שאינו משתמע לשתי פנים, הוא לוקח על עצמו את האחריות למיתת רחל. תחושת אחריות זו רבצה עליו לאורך שנים רבות, כאבן נגף על לבו שאינו ניתן להשתחרר ממנה. קללתו רדפה אותו במשך כל חייו מאז, "מעט ורעים היו ימי שני" חייו (בראשית מז:ט). עכשיו, על ערש דוי, בנוכחות הבן יוסף, יתום מאם, הוא מוציא החוצה את הדברים שתמיד חשב אך מעולם לא העלה על דל שפתיו: "ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל". ספק אם יוסף הבין. ספק אם יעקב התכוון עד הסוף שיוסף יבין. אבל הדברים נאמרו. ואנחנו מבינים.

הערות:

(1) מאמר זה נכתב בהשראת מאמר שקראתי לפני שנים אחדות: גורדון טוקר, "עולו הנורא של יעקב", בייבל ריווי, יוני 1994 (באנגלית). כמה מגופי הרעיונות המועלים כאן נלקחו משם, אם כי העיבוד הסופי של הדברים הוא שלי.

(2) בראשית ל"ד, כז-כט.

(3) ספר היובלים ל"א, א-ג.

(4) קדמוניות היהודים, ספר כ"א, ב-ג.

(5) את הסבר שמותיו של בן-אוני/בנימין שמעתי ממורי ורבי רב יעקב מדן בשנת תשנ"ו. הוא סבור שלדעת רחל מיתתה היא עונש על גניבת התרפים. אותו הסבר של השם בנימין גם מוצע ע"י ר. ד. פטרסון במכתב למערכת בייבל ריווי, אוקטובר 1994, עמ' 9.

(6) בבראשית ל', כה נאמר שיעקב קיבל על עצמו לצאת את חרן מיד עם לידת יוסף. וקשה לתאר שעברו יותר משנתיים או שלוש מאז.

(7) אמנם רחל אמרה "כי דרך נשים לי" (בראשית ל"א, לה) אבל זאת היתה רק אמתלה שלא לקום בפני לבן.

(8) בראשית מ"ד ד, לח; מ"ד, כט.